

ЗА МЯСТОТО НА ВЕЗАНЕ НА ОДЕЖДАТА С МОНОГРАМИ НА ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ХРАМА "СВ. НИКОЛА" ДО СЕЛО СТАНИЧЕНЕ, ПИРОТСКО

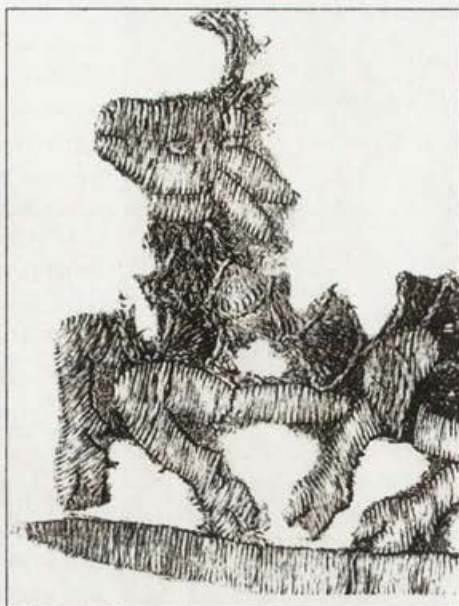
ИВАН ЧОКОЕВ

Златовезаните фрагменти от одеждата с монограми на цар Иван Александър (1331–1371) са открити през 1974 г. при археологически разкопки на църквата "Св. Никола" до с. Станичене, Пиротско (**Обр. 1–3**). Въз основа на ктиторския надпис храмът е датиран в 1331/1332 г. Построен е от дарителите Арсений, Евтимий и Константин по времето на цар Иван Александър и чичо му Белаур, представлявал българската власт в северозападните части на страната. Останките от одеждите са открити в гроб № 15, локализиран в южния анекс на храма. От 1975 г. се съхраняват в Народния музей в Белград.¹ Тези материали за първи път са огласени през 1984 г. от Радивое Любинкович, изследователят, проучил църквата. По-късно, изследвайки стенописите, С. Габелич се спира и на въпроса за идентификацията на погребания в гроб № 15. Според нея, той е един от изобразените върху църковните стени ктитори – Константин.²

Останките от одеждата са били представени през 1985 г. на изложбата в Загреб "Средновековно изкуство на Сърбия", където за първи път са публикувани техни фотографии.³ Х. Грангер-Тейлър и З. Гаврилович, разглеждайки двата дяла от пояса или лентата от дреха с името на Бранко от средата на XIV в. (Британски музей и Ермитаж), привеждат за сравнение материалите от Станичене.⁴ Във втората половина на 90-те години на XX в. златовезаните материали отново са реставрирани и са станали обект на обширна студия, излязла в началото на новото столетие. Те са изключително интересни за българската история, тъй като съдържат монограми, бродирани в правоъгълни полета, с името на цар Иван Александър. Общият брой на текстилните фрагменти при втората реставрация е бил 75, върху които освен букви са били извезани и много растителни елементи, елен, птици, двуглави орли.⁵ Съвсем наскоро с тези материали от българска страна се занимава и Н. Овчаров. Развързани, извезаните монограми гласят: "Йоан Александър цар блъгаром и гръком". Монограми на имена и известни византийски фамилии са представени в кръгове, вмесвени сред двуглави орли и растителни орнаменти, върху стенописите от Манастира Хора – първата четвърт на XIV в. По подобен начин, според Н. Овчаров, са били представени и монограмите на Иван Александър, сред фигурите на двуглави орли, птици, елени и растителни мотиви, символизиращи райското дърво.⁶

Обр. 1. Фрагмент от одеждата с монограми на цар Иван Александър от Станичене – двуглав орел от втората лента (по А. Нитич и Ж. Темерински)

Обр. 3. Фрагмент от одеждата с монограми на цар Иван Александър от Станичене – елен от втората лента (по А. Нитич и Ж. Темерински)

Обр. 2. Фрагмент № 24 от одеждата с монограми на цар Иван Александър от Станичене – растителни мотиви и надпис (по А. Нитич и Ж. Темерински)

Обр. 4. Миниатора от Лондонското евангелие на Иван Александър. Британски музей – Лондон (История на България, т. 3)

ние върху дрехата. Те достигат до извода, че тя може да е изглеждала донякъде като тази без ръкави, с която е представен деспот Константин, зет на цар Иван Александър, в Лондонското евангелие⁷ (Обр. 4).

А. Нитич и Ж. Темерински смятат, че тази дреха не е сакос – той не се закопчава отпред, а вероятно кавадион или гранаца, които често са носени сред аристократичните кръгове по време-

За съжаление записките на археолога разкопвач на гроб № 15 – Радивое Любинкович, са изключително объркани и евентуалното възстановяване на дрехата е затруднило и А. Нитич, и Ж. Темерински. Те успяват да реконструират шест ленти от украсата. Златната везба е или нашита върху одеждата, или пък целият плат, от който тя е била ушита, е бил извезан. Допуска се и вторична употреба на златовезаните елементи, т. е. те да са били пренесени върху нова здрава основа – друга дреха. Достигането до поясен отговор обаче се спъва от липсата на достъп до по-подробна полева документация – чертежи, схеми, снимки. Не е възможно да се изяснят със сигурност всички елементи от кройката и местата на украсата на дрехата, но откритите 27 позлатени сребърни копчета показват, че тя е била отворена по цялата си дължина отпред – от врата до бедрата. Одеждата е била тясна и е достигала до около коленете. По мястото на разкриване на везаните фрагменти и дължината на скелета – 167 см, дължината на дрехата се възстановява на около 90 см. Сигурни податки за ръкави няма. Одеждата може да е била без ръкави, къси или с дълги ръкави, които може да са закопчавани в долния си край с откритите около лактите по-малки копчета. Те обаче може да са от друга дреха. Не може да се разбере дали правоъгълните полета с монограмите са били хоризонтални или вертикални, но по някои податки проучвателките са склонни да допуснат и тяхното вертикално положение

то на Палеолозите, но няма достатъчно доказателства това да се твърди със сигурност. Опитите да се установи цветът на тъканта не са дали резултат, днешният е кафяв, което обстоятелство също не помага за идентифицирането на одеждата.⁸

Според изследователите на златовезаната дреха тя е принадлежала първо на цар Иван Александър, след което е била предадена най-вероятно на един от ктиторите – Константин, високопоставен в обществената йерархия, обичай, известен във византийския двор и намерил разпространение и сред другите балкански владетели. Допуска се възможността с въпросната дреха да е бил погребан родственик на царската фамилия или пък някой от наследниците на възнаградения с нея български аристократ, но все пак абсолютно сигурни доказателства за идентификацията на погребания няма.⁹ Сръбските проучватели не се съмняват, че тя е шита във Византия, а е попаднала в България подобно на другите скъпи тъкани по пътя на дипломатията или търговския внос. В подкрепа на този извод обаче се цитират изследвания, осветяващи въпросите около изработката и търговията със скъпи текстилни материали през VIII–XI в., което впрочем самите те признават за недостатък. По това време те наистина са били изключително силно оръжие в ръцете на византийската дипломатия.¹⁰ Случаят с одеждата, носила името на цар Иван Александър обаче е друг – действието се развива в средата на XIV в., а българският владетел не без самочувствие се подписва като цар на българите и гърците. Старите правила за търговия с представителни тъкани важат отчасти до падането на Византия под латинска власт. Тук е необходимо дебело да се подчертае, че в България през XIV в. вече и в някои селски гробища част от жените се погребват с пищна сърмена украса на главата. Все пак сръбските изследователи изключват възможността дрехата да е попаднала в България по дипломатически път, тъй като съдържа израза "цар на българи и гърци" и стигат до извода, че е поръчана в частна столична или провинциална работилница.¹¹ Прави впечатление, че и за момент не се допуска българският произход на бродерията. Може ли обаче да се изключи възможността дрехата да е везана в България? За да си отговорим на този въпрос, трябва да разгледаме някои технически подробности на въпросната дреха.

Освен голямото разпространение на скъпи дрехи в България през XIII–XIV в., трябва да се има предвид, че техническото изпълнение на сърмената везба по това време е доста опростено и този вид бродерия става достъпна за широк кръг везбари. И най-изящните произведения на бродерията от XIII–XIV в., какъвто е Ватиканският сакос например, не може да се сравни с изключително трудната техника и прецизна изработка на везбата до XII в.¹² За везане на одеждата с името на цар Иван Александър е използвана тъкан в сплитка кепър. Подобни тъкани, макар и редки, се откри-

ват сред богатите гробове от Двореца на Царевец във В. Търново, София и Силистра.¹³ За самата бродерия са използвани сребърни и позлатени сребърни жички, както и копринени конци. Позлатени сребърни жички, подобно на използваните при одеждата от Станичене, бяха открити в богат на текстил средновековен гроб край храм в стария Преображенски манастир, близо до В. Търново.¹⁴ Такива метални жички в комбинация с различни видове "предени" сърмени нишки се срещат и много по-късно сред доказано български по произход везбени творби, каквито са няколко плащаницы от средата на XIX в. от В. Търново, изпълнени в изключително прецизна техника.¹⁵ Бродерията на одеждите от Станичене е изпълнена в класическата техника на везане – "чрез пришиване" (прикрепване), при която се избягвало вдяването на сърмената нишка в игла и прокарането ѝ от двете страни на плата. Металната или метализираната нишка се поставяла върху плата, след което се пришивала с копринен конец. Пришиващият конец е видим на лицевата страна, като най-често е под прав ъгъл спрямо сърмената нишка.¹⁶ Нишката се движи от единия до другия контур на фигурата, където обръща и постепенно я изпълва. По този начин са изпълнени дори линиите и ластарите, където в тясното извезано пространство често се вижда зигзага на нишката, който има много остър ъгъл. В идеалния случай тези намотки трябва да лежат една до друга, но често поради бързане, пестене на сърмен материал или пък нарочно търсене на този ефект, те са отдалечени – сключват по-голям ъгъл и зигзагът е ясно забележим. Този метод на работа е сравнително прост и бърз, тъй като при него се изисква най-вече стриктното запълване на предварително зададените (очертаните) контури, пришиването е по-нарядко – от 3 до 7 мм, а освен това се работи и с двойна нишка.¹⁷ Всичко това добре се илюстрира с везбата от Станичене. Когато сърмената нишка достигне границата на бродираната фигура, тя се обръща и преминава в следващ ред. Тази техника налага своите ограничения и първият, най-обикновен и почти универсален начин за разнообразяване на златната повърхност е чрез мотивите, образувани от бодовете на пришиващия конец. Най-простият мотив се получава чрез разминаването на бодовете през ред, но във времето мотивите се умножават.¹⁸ От макроснимките, публикувани в изследването на А. Нитич и Ж. Темерински, във везбата от Станичене се забелязва единствено разнообразяване чрез образуване на успоредни коси линии във фоните на монограмите. Във везбата от стария Преображенски манастир обаче получените при пришиването мотиви са повече. Повърхността на няколкото златни ленти, разположени вертикално върху гръдния кош, е разнообразена с различни по големина начупени линии.

Сравнително малко са съобщенията за открита везба до проуч-

ванията на В. Инкова: в гробове от църквата "Св. София" в днешната столица, в Дворцовата църква на Царевец, в некропола под хълма Трапезица във В. Търново и този на средновековната базилика в Силистра; нишки от сърмовезана тъкан са открити и в некропола около църквата до главния вход на Двореца на Царевец във В. Търново.¹⁹ Обикновено проучвателите са били затруднени да определят дали метализираните нишки са втъкани или извезани в него. Подобни спънки са срещали и чуждите изследователи, въпреки отдалечените занимания със средновековната везба и високото ниво на проучванията в тази област. При детайлното разглеждане на много текстилни фрагменти, открити в Източна Европа и определени като златотъкани с фигурна украса, М. Новицка установява, че не малка част от тях са везани.²⁰ В. Инкова извършва първите технологични изследвания на везани останки у нас при проучването на материалите, намерени в гроб № 39 от некропола на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. Сърмената шевица, която обточвала покривалото за глава, е била изработена чрез много сложна везба, свързана с многократното преплитане на бродирация конец. Бродерията върху туниката е обточвала вратната извивка, разреза отпред, долния край и маншетите. Изследователката приема, че откритата везба е изпълнена в България, в края на XII век.²¹ Тя установява сърмовезана украса върху текстилни останки, открити и в други гробове от църквата "Св. Четиридесет мъченици", от гроб в притвора на Дворцовата църква, между които и тъканта също с двуглави орли, от некропол в крепостта при с. Боженица, Софийско, в гроб от средновековния Червен.²² Безспорни следи от бродирана сърмена украса, изпълнена в техниката "чрез пришиване" бе установена в гробове от новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" – по воалите в женски гробове. Деколтетото и ръба на ръкавите на дреха от мъжки гроб също са били украсени с везани растителни орнаменти от копринени и позлатени сърмени нишки.²³ Подобна по материал и техника на изпълнение флорална украса е констатирана и върху женски череп от средновековен некропол край с. Янтра, Горнооряховско²⁴, както и в гробове от Търговищко.

Като резултат от обстойните проучвания може да се заключи, че везаното със сърма облекло е било сравнително широко разпространено по българските земи през XIV в. От друга страна достъпният начин на везане с метализирани нишки по това време подсказва за възможността голяма част от сърмената везба да е изпълнявана в България. Накратко може да се обобщи, че разгледана откъм техника на изпълнение на везбата, няма причини одеждата с монограми на цар Иван Александър, открита в гроб № 15 от църквата "Св. Никола" край Станичене, да не е извезана в България, респективно в Търново.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ В инвентарната книга са описани през 1995 г. (инв. № 5844) **Льубинковић, Р.** Црква Светог Николе у Станичењу. – Зограф, 15, 1984, 78–79; **Габелић, С.** Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења. – Зограф, 18, 1987, 22–26, 28; **Смядовски, Ст.** Надписите към стенописите от църквата "Св. Никола" край с. Станичене, Нишко (1331/1332). – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, XVIII, 1994, 37–41; **Нитић, А., Ж. Темерински.** Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. – Саопштења, XXXII–XXXIII, Београд, 2000–2001, 7–26.
- ² **Габелић, С.** Цит. съч., 24.
- ³ **Srednjovekovna umjetnost Srba**, Zagreb 1985, 141 (kat. br. 107), il. str. 100.
- ⁴ **Granger-Taylor H., Gavrilović, Z.** Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections. London, 1994, (208–211: Cat. No. 225), 210.
- ⁵ **Нитић, А., Ж. Темерински.** Цит. съч., 8–26.
- ⁶ **Овчаров, Н.** Златовезана дреха с монограми "Цар на българи и гърци" на българския владетел Иван Александър от църквата "Св. Никола" край с. Станичене, Пиротско. – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, XXVII, 2003, 2, 76–83; **Underwood, P. A.** The Kariye Djami, 1, N.Y., 1966, 272–276; 280–292, fig. E; The Kariye Djami, 3, N.Y., 1966, 534–553, 540–541, 546–547.
- ⁷ **Нитић, А., Ж. Темерински.** Цит. съч., 11–18; **История на България**, т. 3, С., 1982, ил. на с. 257.
- ⁸ Пак там, 19–20; **Verreaux, J. Pseudo-Kodinos.** *Traité des offices.* Paris, 1966, 200, 219; **Цветковић, Б.** Прилог приучвану византийског дворског костима – ГРАНАТЗА, ЛАПАТЗА, ЗРВИ, XXXIV, Београд, 1995, p. 143–155.
- ⁹ **Нитић, А., Ж. Темерински.** Цит. съч., с. 11.
- ¹⁰ Пак там, с.10, 20; **Lopez, R.** Silk industry in the Byzantine Empire. – *Speculum* XX (Cambridge, Massachusetts, January 1945), 5; **Muthethesius, A.** Crossing traditional boundaries: grub to glamour in byzantine silk weaving. – *BMGS*, 15, Birmingham, 1991, 326–365.
- ¹¹ **Нитић, А., Ж. Темерински.** Цит. съч., 20–21.
- ¹² **Millet, G.** Broderies religieuses de style Byzantine. Paris, 1947, 67–70, fig. CXXVI–CLI.
- ¹³ Наблюдения на автора.
- ¹⁴ Наблюдения на автора.
- ¹⁵ **Чокоев, И.** За сърмената везба в Търново през XIX в. – ИРИМ В. Търново, XX (2005), 223–234.
- ¹⁶ **Johnston, P.** The Byzantine tradition in Church embroidery. London. 1967, p. 66; **Инкова, В., К. Драганова.** Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 1978, 4, 26–34.
- ¹⁷ **Johnston, P.,** Op. cit., p. 71.
- ¹⁸ **ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Α.** ΤΑ ΧΡΥΣΟΚΛΑΒΑΡΙΚΑ – ΣΥΡΜΑΤΕΪΝΑ – ΣΙΡΜΑΚΕΣΙΙΚΑ – ΚΕΝΤΗΜΑΤΑ. – In: *Mélanges Merlier*, II, Institut Français D'Athènes, 1956, 494–498; **Johnston, P.** Op. cit., 66–67.
- ¹⁹ **Филов, Б.** Софийската църква Св. София (= Материали за историята на София. IV). С., 1913 с. 89; **С. Георгиева.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Т. II. С., 1974, с. 393, 404; **Н. Ангелов.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, 31–32; **Ангелова, Ст., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова.** Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – Минало, 1996, 37–38; **Нешева, В.** Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на света Параскева (Петка) Търновска. С., 2000, обр. 49.
- ²⁰ **Новицька, М.** Гаптування в Київській Русі. – *Археологія*, XVIII, 1965, с. 24.
- ²¹ **Инкова, В.** Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. С., 1979., с. 16, 19, 22, 48–50, 61. Тя идентифицира погребания в гроб № 39 като цар Калоян (1197–1207). Откривателят на гроба В. Вълв, съгласно стратиграфията на обекта, отнася изкопанването на гроба след изграждането на северния портик, прибавен към църквата не по-рано от края на XIII и началото на XIV век.

Вълв, В. Новите разкопки на църквата "Св. четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, 2, 48-50. В случая, разминаването в хронологията не е важно, тъй като и двете датировки далеч предхождат тази на одеждата от Станичене.

²² Пак там, с. 22; **Иванов, Д.** Надгробни паметници и погребения. – Червен. Т. 1. С., 1985, с. 233.

²³ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – ИИМВТ, XIII, 1998, 288–290.

²⁴ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра, с. 147–167. Приложение – В: **И. Бъчваров.** Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 151–152.

CONCERNING LOCATION OF EMBROIDERY OF TZAR (KING) IVAN
ALEXANDER'S RICH GARMENT WITH MONOGRAMS, EXCAVATED
AT "ST. NIKOLA" TEMPLE, NEAR THE VILLAGE OF STANICHENE,
AREA OF PIROT

IVAN ЧОКОЕВ

(Summary)

During excavations of the church St. Nikola, near the village of Stanichene, area of Pirot, Serbia (close to the present border with Bulgaria (fig.1–3), gold embroidered fragments of a rich garment with the monogram of the Bulgarian Tzar Ivan Alexander (1331–1371) have been discovered. During medieval times, this area fell within the confines of Bulgaria. According to the researchers of the gold embroidered rich garment, it had belonged initially to Tzar Ivan Alexander, and thereafter it has been transferred most likely to one of the church's donors – Konstantin, a person of high standing in the then social hierarchy. Serbian researchers have no doubt about the fact that the garment had been ordered in Byzantine. However, gold-thread embroidered clothing had been widely spread on the Bulgarian territory during XIV century. On the other hand, from purely technical method-of-embroidery standpoint, there are no reasons for the garment in question not to have been embroidered in Bulgaria, respectively in Tarnovo.